

Ристо КАРТАЛОВ

АГРАРНИТЕ ОДНОСИ И АГРАРНАТА СТРУКТУРА ВО МАКЕДОНИЈА ОД КРАЈОТ НА XIX ДО ПРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

1. Особености и суштина на спахиско-тимбрскиот феудален систем

Инвазијата на Турција предизвикала значителни промени на селото и во аграрното уредување на Јужните Словени. Тоа, меѓу другото, го донела во нашите краишта таканаречениот турски феудализам кој имал некои сличности со претходните облици на феудалното уредување на Балканот, но и низа значителни разлики. Тоа особено се огледа по земјишната сопственост и општествената организација на селото.

Сопственоста на земјата била расчленета помеѓу различни носители; на исто земјиште право на сопственост имале тројца сопственици. Тоа условувало и разни видови на подложнички односи.

Според Коранот, Алахот бил врховен сопственик на земјиштето, а негови заменици на земјата биле султаните, кои можеле да ја делат земјата на привремено ползување на верниците и повидните личности — заслужни војсководители од воено-феудалната хиерархија.

Основните две општествени категории во освоените земји биле муслиманите, т.е. припадниците на исламот и рајата, т.е. припадниците на останатите религии во покорените земји.

Сè до 30-тите години на XIX век, зависно од висината на давачките — рентите, што ги плаќало населението во Македонија, тоа се делело на обична или бесправна и привилегирана раја. Привилегираната раја била ослободена од некои тешки намети. Поради тоа што „ја гази земјата“, рајата морала да плаќа данок или харач.

Земјиштето во „харачните земји“ било поделено на три дела: еден дел го уживала исламската врска заедница кој се викал вакаф, — со цел полесно да ги врши своите религиозни обреди; вториот дел го задржувал султанот и неговиот

двор, а третиот дел султанот го давал на уживање на своите војсководители и чиновници — како ленови. Третиот дел, зависно од висината на приходите — рентите што ги давале, се делел на ленови — спахилаци кои се викале: тимари, зиамети и хасови*. Поради тој дар, спахијата морал на повик на султанот да оди во војска а според големината на спихилакот, да поведе со себе и уште некој војник. Главната суштина на завојувачките походи на Османлиското царство се состоела во освојувањето на нови територии, нови земји и збогатување по пат на пљачкање на завладеаните краишта. Завојувачите и владеачката класа од освоените земји ја црпела својата сила за нови походи.

Земјата во Македонија султанот им ја доделувал на некои од спахиите како ленови. Тоа доделување на леновите на спахиите подразбирало и отстапување на правата на соодветни количества приходи и други намети. Македонија им припаѓала на некој од тие видови земјопоседи кои ја чинеле основата на феудалното уредување на Балканот.

Рајата, на спахилакот-ленот, ја обработувала земјата на своето парче земја, а доколку плаќала некој данок можела да оствари и извесни сопственички права. Таквата земјишна сопственост се викала баштина.¹⁾

Во развојот на феудалната експлоатација постоеле сите нејзини три вида, односно три вида на феудалната рента: работна рента или ангарија, натурална и парична рента. Сепак, долго време натуралната рента останала како основа на државните давачки. За неа Маркс вели: „... таквиот начин на плаќање влијаеше од своја страна да се задржи стариот начин на производство гледајќи во него како на една од тајните за самоодржување на турската држава.“²⁾

Примитивното натурално производство и натуралниот облик на рентата овозможиле долготрајно репродуцирање на феудалните односи.

Изгледа дека во нашите краишта, каде бил воведен турскиот феудализам, селаните — рајата не била врзана за земјата. Во тоа време на општа несигурност, чести војни, епидемии и фазурнувања, слободниот статус на селаните им овозможувал често пати да се селат. Поради тие преселнички движења, многу села, па и цели краишта, останувале ненаселени, што и мовозможувало на турските власти да населуваат доселеници од други каришта на империјата.

* Името на овие ленови било определено од големината на земјопоседот и феудалните права на спахијата.

¹⁾ Др. Б. Неделковиќ: Историја баштинске своине у новој Србији од краја XVIII века до 1931 година, Београд 1936, 83.

²⁾ К. Маркс: Капитал, т. I, Београд 1947, 95.

Лениновите во „харачните земји“ долго време не можеле да се продаваат, заложуваат, ниту да се даваат во закуп. Тие се давале лично, според утврдени права и обврски. Земјопоседот во турскиот феудализам, сè до крајот на XVIII век, се давал на лично ползување како компензација за исполнување на обврските од војната, додека феудот од запад, значително порано станал наследен, и можел да се задржува во посед на фамилијата, за подоцна и дефинитивно да се претвори во посебен вид приватна сопственост.

Во тоа се состои една од основните разлики помеѓу отоманскиот воен феудален систем и западноевропскиот феудализам.

2. Некои специфичности на чифлигарскиот аграрен систем и аграрни односи во Македонија од почетокот на XX век

Во Турција не било извршено укинувањето на феудализмот, како што тоа било направено во голем број западноевропски земји со буржоаските револуции. Тоа укинување или поточно слабеење на феудалниот систем се одвивало во еден сложен сплет на реформи.

Во 1864 година, откако Турција отпочнала до трпи воени порази, биле донесени закони со кои се ограничувало феудалното владеење во империјата. Со нив, била воведена општа воена обврска, официрите ги плаќала државата а на спахиите им се одземале леновите (тимарите и зеаметите). Со тоа државата, требало да ги лиши од можноста бившите феудалци и од правото да собираат данок (десток) и други давачки од селаните. Со овие реформи спахиите формално биле лишени од правото на контрола и ползување на земјиштето, од феудалните права над земјата и селаните, како и од рентите кои им припаѓале. Со укинувањето на феудалните привилегии се акцептирало буржоаското демократско однесување и се преземале мерки за непречен развој на капитализмот.

Турската држава се прогласила себе за сопственик на земјата на бившите ленови (тимари и зеамети) а на бившите сопственици — спахиите, им дала обештетување и пензии.

Меѓутоа, турското благородништво, во чија состав влегувале и спахиите, „како и секоја повластена класа не беше ни најмалку расположено доброволно да се откаже од своите повластици, од својата привилегирана положба и од најголемиот дел на своите извори на приходи“.³⁾ Најголемиот број од нив и по донесувањето на законите, успеале да ги задржат земјопоседите, кои предходно им биле дадени на феудално

³⁾ Ф. Енгелс: Порекло породице, приватне својине и државе, 1950, 91. Београд.

ползување. Во остварувањето на таа цел, тие се служеле со најразлични средства и методи, користејќи ја притоа својата привилегирана положба: откупувале земја од селаните во бесцена, а преку лихварското позајмувале пари на селаните за да се плати данокот — кој веќе се плаќал во пари, и на крајот со низа вонекономски мерки на принуда. Создавањето на чифлиците — како крупни земјопоседи на територијата на Македонија, се вршело на сите споменати начини. Но сепак се чини едка, насилното и бесправното заграбување на државната и баштинската земја на селаните биле највообичаени начини за создавање на чифлиците кој крајот на XVIII и почетокот на XIX век. Отпорот на македонските селани, за претворање на нивната баштинска земја во чифликсајбиска, не бил доволен да го спречи тој процес.⁴⁾ Бившите феудални корисници, на тој начин станале сопственици на земјата и требало да се трансформираат во капиталистички производители на земјоделски пазарни одвишоци. Но тие сè уште биле далеку од тоа: „Уништен е политичкиот феудализам, а на негово место е дојден економскиот-чифлигарството“.

„Создавањето на чифлиците било тесно поврзано со експропријацијата на работните земјовладенија на зависните селани. Тоа едновременно значело и претворање на зависните селани од селани земјовладетели во селани без земја, во чифлигари. Од друга страна, од чифликсајбиите постепено се оформувала една нова класа на земјовладетели, класа на чифликајбии, што осетно се разликувала од класата на феудалците на отоманскиот тимарско-спахиски систем. Тие разлики особено се гледале во значително пошироките сопственички овластувања на чифликсајбиите врз чифлиците од овластувањата на феудалците врз хасовите, зеаметите и тимарите“.⁵⁾

По селата се формирале нови крупни стопанства-чифлици, со кои отпочнале да господарат нови господари — чифлик-

⁴⁾ Милан Комадинић: Аграрно правни односи Нове Србије, Београд, 1914, 45.

^{4а)} Христо Христов во своето дело: Аграрните одношения в Македонија през XIX в. и началото на XX в., Издателство на Българската академия на науките, София, 1964, на стр. 30, вака ги систематизира причините за настанување на чифлиците: „Според нас во Македонија се препознаваат три патишта на формирање на чифлиците: 1. Постепено, макар и ограничено мобилизирање на земјата во склад со развојот на стоковно-паричните односи на село во периодот на XVI и XVII век, 2. Економско подјармување на селаните од страна на трговците, претприемачите и лихварите, 3. Заграбување на државни, општински и селски земји од феудалците, придружено со прогонство на селаните или на нивно претворавање во други социјални групи“.

⁵⁾ Димитар Поп Георгиев: Сопственоста врз чифлиците и чифлигарските аграрно-правни односи во Македонија, Скопје 1956, 69.

⁶⁾ Историја на Македонскиот народ, книга II, Скопје 1969, 11.

сајбии, кои пак можеле без пречки поседите да ги прошируваат, продаваат, купуваат и остваруваат во наследство.⁷⁾

Феудализмот во Македонија со тоа не бил искоренет, туку ја преобразил својата форма, и се приспособил на новонастанатите услови и потреби на економскиот развој.

Во тој процес на формирање на крупни земјопоседи-чифлици, селаните-обработувачи, кои ќе се затекнале на територијата на чифликот постанувале чифлигари. Со тоа се појавувало прегрупирање на поседот, раслојување на селанството и раселување на голем број села како нужни манифестации на тој процес, а чифлигарството во земјоделството и селото на Македонија се јавило како нов и доминантен општествено-економски однос.

За чифлигарските односи, битно било постоењето на приватните земјишни поседи — чифлици, од една страна, и земјоделски производители — чифчии, чифлигари, кои не поседувале или пок поседуваат незначително малку земја, од друга страна.

Земјишниот посед — чифликот, бил обработуван од селаните-чифлигари, кои со сопствениците влегувале во разни договорни односи, за задолженијата и поделбата на производот. Од овие договорни обврски меѓу сопствениците на чифлиците-чифликсајбиите и земјоделските производители — чифлигарите, настанувале таканаречените чифлигарски односи.⁷⁾ Тие во себе вклучувале и разни други чисто феудални односи, т.е. дополнителни едностранни задолженија на селаните, на пример: ангаријата или работната рента.

Чифлигарските аграрни односи во Македонија од средината на XIX па сè до почетокот на XX век,⁸⁾ односно до крајот на турско владеење се одликувале со голема разновидност. Зависно од положбата на селаните-чифлигари во односите тие се делеле на: наполициски, закупнички и надничарски, чифлигарски аграрни односи. Според тоа зависно од видот на чифлигарските односи, постоеле значителни разлики во општествено-економската положба и статус на чифлигарите.*

Наполичарскиот чифлигарен аграрен однос, претставувал всушност, устен договорен однос, помеѓу чифликсајбијата и чифлигарот-наполичар. Притоа сопственикот на чифликот-чифликсајбијата ја давал земјата како основно средство, во некои случаи и соодветни стопански згради и згради за живеење на наполичарот и неговото семејство, додека наполичарот го обезбедувал трудот, добитокот и алатот за производство.

7) Диме Бојановски, Чифлигарските односи во Македонија околу 1903 година. Годишник на правно-економскиот факултет во Скопје. Скопје, 1954, 472.

8) Д-р Данчо Зографски, Развојот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турско владеење, „Култура“, Скопје, 1967, год. 88.

Иако тоа, всушност, бил договорен однос најмалку на една година, тој обично се продолжувал и се добивало впечаток како да е „траен“ — традиционален, а најмалку договорен. Чифлигарот-наполичар, бил обврзан од годишното производство, во одбивањето на една десетина за данок — десетокот, да му го отстапи половината од производството на сопственикот на земјопоседот, како облик на натурална рента. Наполичарот исто така бил обврзан, да ги одржува зградите во кои живеел да му ја пренесува реколтата, да работи најмалку еден ден ангарија т.е. без надомест да врши полски работи на беговскиот имот и да прави низа други услуги.

Аграрно-производните односи на наполичарите по чифлиците во Македонија содржеле доста елементи од феудалните односи. Наполицата претставувала облик на експлоатација на непосредните производители која се базирала врз извлекувањето на натуралната рента (половина од производството), додека употребата на ангаријата преставувала работна рента како најзаостанат облик на феудална рента.

Закупничкиот чифлигарен однос во основа бил договорен однос за закуп на земја. Чифлигарот-закупчија закупот го плаќал во пари или во натура, според договорот. Закупчијата во овој однос обично го плаќал и данокот, служел ангарија, но значително помалку од наполичарот.

Во секој случај, овој чифлигарски однос претставувал чекор напред, во правец на ослободувањето од феудалните стеги, феудалната зависност и врзаност за земјата.

Наемничкиот аграрен однос преставувал наемен однос за една година, кој автоматски се продолжувал во наредната година, доколку не бил прекинат. Наемниците-момоците, немале никаква сопственост на чифлиците и се издржувале со изнајмување на својата работна сила. Производниот процес се одвивал така што чифлик-сајбијата ги обезбедувал сите средства за производство (земја, добиток, орудија за работа, семе итн.), а момокот-наемник, работната сила. За својата едногодишна работа, момокот добивал определена награда, во натура или пари. Во некои случаи тој добивал и парче земја — параспур, за своите најнужни потреби. Наемниците и момоците, всушност, преставувале најбеспомошниот и најексплоатираниот дел на македонското селанство.

Аграрно-производните односи во Македонија во текот на втората половина на XIX и почетокот на XX век, се одликувале со голема разновидност и сложеност, во кои се задржале многу рецидиви од феудалниот систем, а во кои интензивно продирале капиталистички елементи паралелно со развојот на стоковно-паричните односи. Покрај трите спомнати категории земјоделски производители од чифлигарскиот аграрен систем (наполции, закупчији и момоци) кои ја обработу-

вале земјата на големопоседите (чифлиците) во Македонија постоеле исто така и селани-ситни сопственици на земја. Во процесот на имотно-класното дефинирање, а под влијание на капиталистичките елементи, се јавил исто така, еден незнатен број на приватни земјопоседи и во рацете на македонското селанство и граѓанство. Тоа е период на интензивни имотно-класни диференцирања во македонското селанство. Едната тенденција во тој процес на имотно-класно диференцирање се огледала во тоа што се зголемувал бројот на деаграризираниите и пауперизирани селани — земјоделски производители од најнискиот слој на чифлигарските односи (момоците и наемниците), а втората се манифестирала во постојаното наголемување бројот на ослободените селани од чифлигарските односи и нивното претворање во самостојни ситни производители-сопственици. Бившите чифчии (чифлигари) можеле да станат самостојни сопственици на земја, доколку успеале да ја откупат земјата од чифликсајбиите. Тој процес на преминување на земја во рацете на македонските селани станал најкарактеристична појава во последната деценија на турското владеење и една од основните карактеристики на аграрната и социјалната структура на македонското село од тој период.

Во првата деценија на XX век, бројот на слободните македонски села значително се наглемил. Од вкупно 1.838 села, 552 или 30% биле чифлички, 366 или 20% од селата биле мешани (села кои се наоѓаа на територијата на чифлиците и слободни и 920 или 50% биле слободни села.⁹⁾

Овие интензивни промени во поседовната структура, меѓудругото, довеле бројот на чифлиците во Македонија, пред крајот на турското владеење, значително да се намали. Иако не постојат објективни показатели за нивниот број и учеството во структурата на земјишните површини, едно истражување што е спроведено по ослободувањето во текот на 1952 и 1953 година, апроксимативно ја определува нивната бројна и поседовна структура.¹⁰⁾ Според тоа истражување, околу 1903 година (Илинден), на територијата на СР. Македонија имало 2.063 чифликсајбиски домаќинства, кои поседувале 2.260 чифлици (извесен број чифликсајбии поседувале по два и повеќе чифлици). Тие поседувале околу 161.500 ха земјоделска и

⁹⁾ А. Разбоников, Чифлигарството в Македония и Одринско, „Искра“ двомесечно политичко-општествено списание, Г. I, кн. IV, Солун, 1912.

¹⁰⁾ Д. Бојановски, Чифлигарските односи..., 473 и 473. Во текот на 1952 и 1953 година на Правно-економскиот факултет во Скопје е спроведено анкетно истражување со лица на возраст помеѓу 65 и 90 години. Преку секавања на анкетираниите, добиени се низа податоци за структурата и особеностите на чифлигарските односи во Македонија. Во недостаток на други пообјективни податоци, тие ја реконструираат структурата и специфичностите на чифлигарските односи кај нас.

140.700 ха обработлива земја. Кога се има предвид фактот, дека Македонија во тоа време имала околу 675.010 жители, 96.146 домаќинства и 385.190 ха обработлива површина, тогаш може да се пресмета дека чифликсајбиските домаќинства во вкупниот број на домаќинства учествувале со 2,1% а во вкупно обработливата површина со 36,5%.¹¹⁾

Табела 1. Број и структура на чифлиците во Македонија околу 1903 год.¹²⁾

Површина на чифлиците во ха	Број на чифлици	Вкупно работ. земја	Структура чифлици работ. земја	
до 25 ха	759	11364	34,4	8,3
25 — 50	551	20125	24,9	14,6
50 — 75	239	14742	10,8	11,7
75 — 100	151	11220	6,8	8,2
100 — 150	141	15153	6,4	11,0
150 — 200	74	9745	3,3	7,1
200 — 300	84	12951	3,9	9,4
300 — 400	70	12741	3,2	9,3
400 — 500	26	4425	1,2	3,2
Преку 500	111	25068	5,1	18,2
Вкупно:	2.209	137.534	100,0	100,0

Извор: Д. Бојановски: Чифлигарските односи во Македонија околу 1093 година, Годишник на Правно-економскиот факултет во Скопје, Скопје, 1954, 473.

Податоците укажуваат дека чифличките посеци во почетокот на XX век биле зафатени со интензивни тенденции на имотно-класно диференцирање. Интензивно се наголемувал бројот на помалите чифлици и опагало нивното учество во обработливата површина, од една страна, но се намалувал бројот на најкрупните чифлици а се зголемувала концентрацијата на нивните површини, од друга страна.

Во првата деценија на XX век дошло исто така до интензивно намалување на просечната големина на чифлиците и до апсолутно намалување на нивниот број. Тоа дошло како

¹¹⁾ Диме Бојановски, Кирил Цонов и Ана Пемовска, Развитие на земјоделството во Македонија, Економски институт, Скопје, 1955, 73 и 73.

¹²⁾ Бројот на чифлиците и нивната површина, изнесени во табелата, се разликува од претходно изнесените податоци. Во табелата се изнесени податоци за чифлиците за кои се прибрани податоци преку анкетирањето, додека претходните податоци претставуваат проценки на авторот (Д.Б.) за нивниот вкупен број во Македонија, со цел да се реконструира вкупната состојба за територија на Републиката.

резултат на наследната делба (Законот за наследување на имотот во Турција во тоа време, како наследници ги признавал и женските деца и потомците сè до осмиот ред), како и сè интензивниот процес на откупување на чифличката земја од страна на македонските селани во нивна ситна приватна сопственост. Во периодот од 1903 година до 1918 бројот на чифлиците во Македонија се намалил од 2.260 на 501, што изнесува помалку за 77,8% од состојбата на нивниот број во 1903 година.¹³⁾

3. Влијанијето на колонизацијата и аграрната реформа од 1919 година врз промените во аграрната структура и аграрните односи во Македонија

Прашањето за укинување на чифлигарството во аграрните односи на Македонија, како битен предуслов за развојот на понапредни општествени и производни односи, го поставувале и Илинденското востание и младотурското движење.

Меѓутоа по нивниот неуспех, тоа и натаму останало како доминантен општествен и производно-економски однос во аграрот на Македонија.

Во 1912 година, по победата на сојузничките буржоаски држави на Балканот (Бугарија, Грција, Србија и Црна Гора) над феудална Турција, оправдано било очекувањето на македонското селанство дека тие ќе извршат аграрна реформа, ќе ги укинат остатоците од феудалните и полуфеудалните односи, а земјата ќе им ја предадат во сопственост на селаните-чифлигари. Тоа сепак не се случило, и покрај тоа што државите што господареле со Македонија сега имале буржоаски карактер.

Разрешувањето на аграрните односи во Македонија, сепак дефинитивно требало да отпочне со Аграрната реформа од 1919 година, но од низа, пред сè политички причини таа, на територија на Македонија во недоглед се пролонгирала и условувала со колонизацијата.^{13a)} Иако, аграрната реформа, како аграрно-политичка мерка, требало да ги разреши замрсените феудални и полуфеудални односи во аграрот на Македонија, постојната политичка констелација на односите не го дозволувала тоа.

Насекаде во Југославија (Босна и Херцеговина, Космет и др.) со аграрната реформа, најдоцна до 1921 година биле ликвидирани феудалните односи. Кметот станал слободен гос-

¹³⁾ Д. Бојановски: Чифлигарските односи, 498.

^{13a)} За оваа проблематика, посебно е значајно да се спомене капиталното дело на проф. д-р Александар Апостолов: Колонизацијата на Македонија во Стара Југославија, „Култура“, Скопје, 1966 година.

подар, а апите и беговите добиле обештетување за одземената земја. Само во Македонија, бил донесен Закон дури на 5 декември 1931 година со кој точно се определувала категоријата на чифлигарите и се определувала постапка за ликвидирање на чифлигарските аграрни односи.

Во тој сложен и трагичен период од историјата на македонскиот народ, кога единствената политичко-стопанска целина на Македонија била парчосана меѓу балканските држави, сложените односи во аграрот по долгите исчекувања започнале да ги разрешуваат самите селани.

Прво, македонските селани сè помасовно отпочнале да ја откупуваат земјата на чифликсајбиите и второ, по паѓањето на Турската империја и самите селани отпочнале да заграбуваат извесни парцели чифличка земја.

За тој процес на преминување на земјата од рацете на чифликсајбиите во македонските селани, академикот Кирил Миљовски вели: „Една од особено големите тешкотии, од која мораше да трпи земјоделството, беше таканареченото 'оземаување' на селаните. По Илинденското востание од 1903 година, за време на војната и за време на стара Југославија, Турците постојано се иселуваа од Македонија. За сето тоа време, македонските селани купуваа мали парцели земја, така што во текот на триесет години сликата на земјишната сопственост во Македонија во голема мера се измени. Но, од ова постепено откупување на земјата, кое траеше повеќе од три децении, настанаа две сериозни тешкотии:

— Прво, издадени се огромни парични средства непродуктивно, просто затоа да се измени насловот на сопственоста. Отсуството на овие средства, кои беа одземени од вистинскиот произведен процес, мораше да го задржи развитокот на земјоделството на постојното ниво;

— Второ, овој начин за здобивање земја создаде не само мали посејди, туку создаде и распокинати имоти, така што дробниот селски имот се состоеше од 4 до 7 парцели расфрлени на разни страни во зависност од тоа кога и од кој ага е купена соодветната парцела. На тој начин рационалното стопанисување беше отежнато и од оваа страна.¹⁴⁾

Што се однесува до вториот (автохтониот) начин на разрешување на аграрните односи во Македонија односно со насилното зафаќање на чифличката земја од страна на чифлигарите, иако постоеле поволни услови за тоа, тој бил сосема незначително застапен, за разлика од некои други краишта во земјата (Босна, Славонија, Срем).

¹⁴⁾ Кирил Миљовски, Преглед на стопанскиот развиток на Македонија и некои проблеми на нејзиниот понатамошен раст, Годишник на Економскиот факултет во Скопје, Скопје, 1961, 6 и 7.

Постојат повеќе објаснувања за причините на ваквото однесување на македонските селани. Едно од нив ни дава Јеремија Павловиќ: „Македонскиот селанец, на прво место чифчијата, во својата заостанатост и религиозност, како и со фаталистичкото сфаќање на животот, се воздржуваше нешто да оствари по насилиен пат. Во вековната потчинетост, тој никогаш немаше можност да дочека „своја власт“ и да се осети како господар на својата земја. Условите во кои се раѓаше и живееше, влијаеја врз неговата свест никогаш да не го зема „туѓото“, велејќи дека: „туѓото си е туѓо...“ „... За ваквото негово разбирање, главна причина беше стравот од „божјата казна“¹⁵⁾

Второто објаснување е содржано во објективната општествено-политичка констелација на односите во која се наоѓал македонскиот народ. Подрачјето на Македонија во периодот од 15 години (1903-1918 г.) било поприште на едно народно востание (Илинден), и три војни (Првата и Втората балканска и Првата светска). Тие трагични настани влијаеле врз раселувањето на многу села, уништувањето на голем број активно нааселение, заминувањето на уште поголем број на население на печалба или неговото целосно иселување, како и големо исцрпување на производните фондови во земјоделството — пред сè сточниот фонд. Честите и тешки политички промени и притисоци, вршени врз селанството, во голема мерка влијаеле врз неговото револуционерно расположение. Затоа, Миливое Ериќ вели: „... во сите југословенски земји освен во Македонија, каде што со доаѓањето на српската војска беше ликвидирано во својот зародиш, селското движење претставуваше сериозна револуционерна сила, готова да се бори за земјата и за подобри услови за живот“.¹⁶⁾

Во периодот на аграрна реформа што бил наречен „Провизориум“, а кој во Македонија траел сè до 1933 година (кога, всушност, биле формирани посебни аграрни судови), настапил трагичен период за македонското селанство. Настапил период на докажување на сопственоста на земјата со разни потврди, тапи и сл. Сето тоа било отежнато поради непостојењето на катастер. Извесен број аги и бегови за оспоруваната земја, непрестано добивале потврди и тапи од Цариград, со што го докажувале „своето право“. Тие исто така не се вознемирувале и од примената на разни принудни методи над чифлигарите, како тие би го смениле својот чифлигарски статус со некоја друга наемна категорија.

Од вкупно 501 чифлик, колку што останале во Македонија по Првата светска војна, администрацијата на бивша Југославија откупила 318. Најголемиот број чифлици ги откупи-

¹⁵⁾ Јеремија Павловиќ: Малешево и Малешевци, Београд 1929, 377.

¹⁶⁾ Миливое Ериќ: Аграрна реформа Југославије 1918-1941, Сарајево 1958, 145.

ле самите селани-чифлигари од чифликсајбиите. Сепак и со тоа ликвидирањето на чифлиците во Македонија не било целосно извршено во бивша Југославија. Тоа било направено дури со аграрната реформа од 1945-47 година, кога дефинитивно биле укинати, преостанатите 49 чифлици.¹⁷⁾

При разгледувањето на влијанието на аграрната реформа врз промените во аграрната структура, особено е интересно прашањето за начинот на кој бил формиран фондот на земја со кој располагале аграрните власти во временскиот период меѓу двете светски војни. Иако не постојат официјални податоци, доволно ќе биде да се спомене дека од вкупниот фонд на земја за Аграрната реформа, односно од вкупно 141.998 ха, само 18.500 ха односно 13% била чифличка земја.¹⁸⁾ Останатиот и најголемиот дел на таа земја настанал „со зафаќање на општинските утрини, кои беа неопходни за традиционалниот начин на сточарење и со одземањето на земјата од селаните, на која тие беа фактички сопственици, но кои не можеа да ја докажат сопственоста со потпишани документи.¹⁹⁾ Тоа јасно укажува дека со Аграрната реформа во Кралството на Србите Хрватите и Словенците, на подрачјето на Македонија, најмалку се настојувало да се сруши чифлигарскиот аграрен систем, туку да се решат некои воено-политички прашања.

Спроведувањето на аграрната реформа во Македонија со разни државни мерки закони, упатства и др. се одлагало и најочигледно нејзиното спроведување се условувало со колонизацијата. Поделбата на земјата од фондот за Аграрната реформа, со кој располагале аграрните власти, нојдобор го илустрираа тоа.

Податоците за поделената земја укажуваат дека домашните интересенти добивале нешто повеќе од една третина со просечна големина од 3,4 ха по едно домаќинство. Колонистите и другите интересенти преку кои, всушност, се остварувале политичките цели на Аграрната реформа, добиле 38,1% односно 64,4% од фондовската земја, чија просечна големина се движела по 15 ха.

Паралелно со аграрната реформа во селото и земјоделството се спроведувала и колонизацијата која влијаела на поседовната и аграрната структура во земјоделството.

За да може поцелосно да се следи процесот на колонизацијата во Македонија од 1912 до 1941 година, неопходно е накусо да се осврнеме и на колонизирањето во времето на турско владеење.

¹⁷⁾ Д. Бојановски: Чифлигарските односи..., 498.

¹⁸⁾ Д. Бојановски, К. Џонов и А. Пемовска: Развикот на земјоделството..., 84.

¹⁹⁾ К. Миљовски: Преглед на стопанскиот развикот..., 7.

Територијата на Македонија постојано била населувана со турско население од Мала Азија и од останатите провинции на Османлиското царство. Сепак населувањето што било вршено пред крајот на турското владеење на Балканот или поточно непосредно пред Балканските војни по своите територијално-политички и воено-стратешки особености се одликува со многу сличности на колонизацијата вршена во Стара Југославија.

Последното населување на Турците во Македонија, коинцидират со револуционерните движења во соседните држави (Србија, Бугарија и Босна и Херцеговина). Голем дел на муслиманското население од Босна и Херцеговина, задоео од својот верски фанатизам, по анексијата на Босна од страна на Австро-Унгарија, ја напуштало својата земја, и се повлекувало заедно со турците кон Мала Азија. Еден значителен дел на овие преселници — мухаџири на својот пат се запирале во Македонија и на тој начин уште повеќе ја влошувале состојбата во македонското село. „Со колонизацијата на верските фанатици од Босна и Херцеговина, и Мала Азија, турските власти ја направиле толку неподнослива ситуацијата на село, што уште поголем број селани отколку порано почнале да ја напуштат земјата и да бегат во градовите, не можејќи да обезбедат средства за живот. Селското население одеше да бара работа во Србија, Бугарија, во прекуморските земји... се знае дека најмногу печалбари давал Битолскиот вилает.“²⁰⁾

Мухаџирите биле населувани долж српската граница (Косово и Метохија, Куманово), долж бугарската граница — Малешевцијата, но и во Светиниколско, Кочанско, Скопско и други места.²¹⁾

Со Балканските војни од новите „ослободители“ Македонија била парчосана на три дела. Наместо еден, таа добила тројца нови господари. Секоја од новите држави спроведувала своја политика кон сега веќе разбиената стопанска и политичка целина на Македонија.

Уште во 1913 година отпочнало населувањето на територијата на Вардарска Македонија, а веќе во 1914 година Кралството Србија донело уредба за населување на присоединетите краеви. Овој процес привремено бил спречен со Првата светска војна, за да отпочне поново со создавањето на кралството на Србите, Хрватите и Словенците.

Колонизацијата во Македонија започнала веднаш по донесувањето на претходните одредби за подготовките на аграрната реформа од 1919 година и Законот за подготовки на аг-

²⁰⁾ Др Миливоје Ерић: Аграрна реформа, 113.

²¹⁾ Александар Апостолов: Колонизацијата на мухаџирите во Македонија и растројството на чифлигарските односи од крајот на XIX век до 1912 година, Гласник на ИНИ Скопје, бр. 1-2/1960, 117-118.

рарната реформа од 1920 година. Во Македонија со овие мерки, наместо да се разрешат аграрните односи во земјоделството, се настојувало да се спречи разграбувањето на беговската земја, како таа би останала за колонизаторски цели. Наместо најпрво да се реши чифлигарското прашање, биле донесувани уредби и закони за колонизација. Селаните од Македонија, а првенствено чифлигарите, сметале дека тие имаат право на предимство да добијат земја од аграрните власти, бидејќи тие ја обработувале таа земја со генерации. Бидејќи законското решавање на чифлигарските односи непрестано се одолговлечувало, масите отпочнале земјата сами да ја откупуваат или заграбуваат, а истовремено во Македонија отпочнале да пристигнуваат и колонисти (предимно од Србија и Црна Гора) со решенија за веќе зафатената земја. Во тој период Македонија била поприште на многубројни расправи, незадоволства и судски спорови. Законот за уредување на аграрните односи во Македонија бил донесен дури во 1931 година.²²⁾

Колонизацијата на Македонија во тоа време е спроведувана во две етапи. Првата етапа се одвивала до 1931 година, а втората продолжила од 1931 до 1941 година. Меѓутоа, втората етапа поради последиците од светската стопанска криза, и влијанието на новиот, втор по ред закон за колонизација, создале големи последици.

Во период од две децении колонизирање на Македонија, врз основа на два закона, биле извршени овие структурни промени:

Табела 3. Обем на колонизацијата во Македонија

	1929 год.х	1939 год.хх	Раст
Колонизирани семејства	2.874	4.118	1.244
Доделена земја во ха	22.240	33.734	11.492
Останата земја за колонизирање	26.799	32.360	5.561

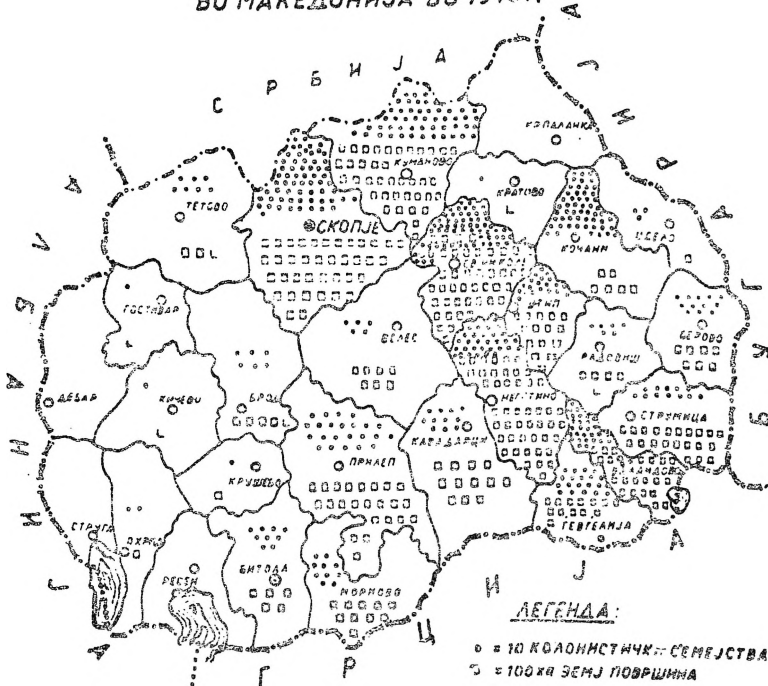
Извор: х — Jacques Ancel, *La Macédonie, son évolution contemporaine*, Paris, 1930, tab. X i XII.

хх — Државна архива на НРМ, книга картотеке објектата на територији Врховног повереништва у Скопљу, Скопје, 1940, 592.

Од приложениот картограм за колонизираните семејства и доделената земја може да се види дека најголем број домаќинства биле колонизирани во централниот и источниот дел

²²⁾ Др. Ефтим Бојадиев: Колонизацијата во Македонија (1912 — 1941). Годишник на Економскиот факултет во Скопје, Скопје 1961, 209.

КОЛОНИЗИРАНИ СЕМЕЈСТВА И ДОДЕЛЕНА ЗЕМЈА
ВО МАКЕДОНИЈА ВО 1940 Г.

Извор: Др. Е. Бојадиски: Колонизацијата во Македонија (1912-1941) Годишник на Економскиот факултет во Скопје, 1961.

на Македонија. Тоа всушност ги открива вистинските (политички и стратешките) цели на колонизацијата.

Македонија не била „земјоделски елдорадо“, како што ја претставувала тогашната администрација пред колонистите. По големите воено-политички промени, како и промените во структурата на населението, навистина останале некои ненаселени и опустошени предели во Македонија, но биле далеку од тоа дека треба да се колонизираат. Тие поголеми пространства се јавиле, пред сè, како резултат на:

Прво, што во периодот 1903-1918 година интензивно се иселувале Турците од територијата на Македонија.

Второ, што поради жестоките воени збиднувања на територијата на Македонија во тоа време, значителен дел на населението било уништено, а уште поголем интензивно ја напуш-

тало својата родна грутка и емигрирало во странство (во Бугарија или заминувало на печалба во прекуокеанските земји).²³⁾

Трето, што голем број на чифлички имоти, поради екстензивното користење на поседот — сточарењето, запуштале значителни комплекси на обработливо земјиште и ги претвара-ле во пасишта.

Со оглед на постоењето на чифлигарството како доминантен аграрен однос во земјоделството на Македонија, во суштина не само што не постоела слободна — вишок земја, туку постоела глад за земја. Колонизацијата во Македонија во времето на бивша Југославија немала економски причини. Тоа биле единствено, политички и воено-стратешки амбиции на владее-јачката класа.²⁴⁾

4. Промени во поседовната структура на земјоделството на Македонија во периодот од 1900 година до Втората светска војна

Во периодот од 1900 година до Втората светска војна на тлото на Македонија се случиле три војни, едно народно востание, се донеле многубројни закони, уредби и други вонекон-омски мерки кои имале несогледливи последици врз аграрната структура. Не постојат објективни показатели за аграрната структура, за тој бурен период од македонската историја, освен некои скудни показатели само за поседовната структура. Сепак, промените во поседовната структура во услови на натуралното и засотанато земјоделство го одразува односот кон земјата и сите останати промени во аграрната структура. Впрочем сите бурни настани во Македонија имале за цел да го изменат сопственичкиот однос, а кој од своја страна вршел вли-јание врз промените во структурата на поседот.

За поседовната структура во Македонија во почетокот на ХХ век, речиси, не постојат објективни показатели. Сепак, некои истражувања што се вршени подоцна, по ослободувањето, овозможуваат да се реконструира поседовната структура во аг-рот на Македонија од тоа време.²⁵⁾

²³⁾ За тој процес другарот Лазар Колишевски вели: „Македонскиот селанец беше принуден да оди од земјата, да оди во градовите на наемна работа или на печалба во туѓина. Печалбарството стана масовна појава. Преку 100.000 Македонци одеа годишно во соседните земји или преку море за да спечалат за живот и да го отплатат долгот... Лазар Колишев-ски, Политички извештај на ЦК на КПМ, реферат на I конгрес на КПМ, Скопје, 1949, 9.

²⁴⁾ За овие аспекти на колонизацијата, вид повеќе кај: проф. д-р Александар Апостолов, Колонизацијата на Македонија во стара Југосла-вија, „Култура“, Скопје 1966, 78-100.

²⁵⁾ Овде се служиме со податоците од трудот на: Диме Бојанов-ски, Кирил Цонов и Ана Пемова: Развитокот на: земјоделството во Ма-кедонија, Економски Институт, Скопје, 1955, 87.

Тоа е време кога сè уште доминираат чифлигарските аг-

рарни односи и чифлиците како специфични земјопоседи од една страна, и процесот на „оземјувањето“ на македонските селани и на капиталистичките елементи кои се поинтензивно продираат во аграрот, од друга страна. На почетокот на овој век, околу 96.000 домаќинства во Македонија поседуваат околу 385.000 хектари земја. Се одвиваат нагласени процеси на поларизација во аграрната структура.

На едниот пол од аграрната структура околу една третина од домаќинствата со големина на поседот до 1,0 ха поседувале само 3,4% вкупниот фонд обработливо земјиште, додека на другиот пол од структурата, само 1,3% од домаќинствата кои во просек поседувале повеќе од 20 хектари, во вкупниот фонд на обработливо земјиште поседувале исто така една третина.

Вака изразената поларизација во поседовната структура пред сè била изразена поради постоењето на чифлигарските а не на капиталистичките општествени односи.

Огромно мнозинство на парцелните селани кои со судни маки се здобивало со сопственичкото право, од своите растргнати и неплодни имоти, не биле во состојба да го прехранат своето семејство во текот на целата година, поради што морале да ја напуштат родната земја и масовно да заминуваат на печалба.

Подолна поделбата на Македонија помеѓу Грција, Србија и Бугарија, која претходно во сиот среден век и во почетокот на XX век, постоела и се развивала како единствено економско подрачје, многу негативно се одразило врз општите стопански токови и врз структурата на земјоделството. Така, на пример, овчарството, кое ги ползувало летно време планинските пасишта во северно-западните делови на Македонија, а зимно време ниските пасишта на солунската рамнина, изгубило голем дел од својата крмна база и отпочнало брзо да назадува. Традиционалната економика се рушела многу повеќе и многу побрзо под ударите на политичките измени, отколку под влијанието на капиталистичките елементи кои придираше како висока општествена форма на стопанисување.

Покрај тоа стопанството на Македонија, а со тоа и нејзиното земјоделство, влегувајќи во составот на Југославија претрпело исто така големи штети и економски потреси, поради тоа што било вовлечено во вриежот на конкуренцијата од високите форми на стопанисување и со понапредното стопанство на северните краишта на земјата. Заостанатото македонско стопанство и земјоделство, уште не излезено од феудалните рамки, се судирало на единствениот југословенски пазар со релативно поразвиеното индустриско производство и помодерното земјоделство на северните подрачја на новата држава (Војводина, Славонија), така што од тоа настанале нови потреси во македонското стопанство.²⁶⁾

Капиталистичките елементи што продирале во земјоделството на Македонија, не се јавувале како логична етапа во развојот, туку биле условени од надворешните административно-политички промени и воени пустошења. Тие промени, наместо да водат кон развојот на производните сили, сè повеќе се јавувале како фактор кој ја руши традиционалната аграрна и стопанска структура на Македонија.

Покрај војните и народните катаклизми, кои во овој период се случуваат на територијата на Македонија — од почетокот на XX век до 1931 година (кога е спроведен и првиот попис во земјоделството), се чини дека аграрната реформа и колонизацијата, кои се спроведуваат во тоа време, имаат најдиректно влијание врз промените во поседовната структура на Македонија.

Пописот на земјоделството во 1931 година, на денешната територија на СР Македонија, регистрира 127.596 стопанства кои поседуваат 572.597 хектари земјоделско земјиште.²⁷⁾

Во овој период се одвива процес на осредночување на поседите. Половите на аграрната структура и натаму постојат, со тоа што тие веќе не се така изразени.

Малите стопанства со земјишен посед до 1,0 хектар, во бројот на стопанствата учествуваат со 22%, а во вкупниот фонд на земја со 2,7%. Од друга страна стопанствата со големина над 20,0 хектари во вкупниот број на стопанствата учествуваат со 1,7%, а во земјишниот фонд оваа категорија поседи учествуваат со 18,6%. Доаѓа до значително наголемување на бројот на т.н. средни земјишни поседи, особено во однос на состојбата од почетокот на овој век.

Овие промени се извршени под влијанието на аграрната реформа и колонизацијата како аграрно-политички мерки, и постепениот продор на капиталистичките елементи во производството. Феудалните остатоци постепено се надминувани, со тоа што сега се јавува нов крупен земјишен посед, кој поради отсуството на современи средства за производство не бил во состојба да стопанисува на капиталистички начин. Од земјоделството на Македонија за формирање на тој средно-крупен земјишен посед на делумно и ситниот посед, биле издвоени големи парични средства како откуп на цената на земјата — едноставно, само да се смени сопственикот, што ги принудувало тие производствени единици да стопанисуваат и натаму со примитивни средства за производство. Тоа придонело, и во новонастанатата констелација на општествените односи, земјоделството и селото и натаму да заостануваат и назадуваат.

²⁶⁾ К. Миљовски: Преглед на стопанскиот развиток..., 6.

²⁷⁾ Овдека се потпираме во своите заклучувања врз податоците од студијата на проф. д-р Петар Марковиќ: Општествените промени на село во СР Македонија. Институт за социолошки и политички истражувања, Скопје, 1970, 110-111.